

B I B L I O T E C A
H I S P A N I C Ă
A I N S T I T U T U L U I
C E R V A N T E S

İ Instituto Cervantes

UNIVERSITATEA DIN
BUCUREȘTI
— VIRTUTE ET SAPIENTIA —

*Esta obra se ha editado y publicado con la colaboración exclusiva
del Instituto Cervantes de Bucarest.*

Această lucrare a fost editată și publicată cu sprijinul financiar
al Institutului Cervantes din București.

Elio Antonio De Nebrija (1444–1522), gramatician, exeget biblic și unul dintre cei mai străluciți latinști ai vremii sale, a fost un reprezentant de prim ordin al umanismului spaniol de orientare filologică, iar ca participant la proiectul Bibliiei Poliglote de la Complutum – unul dintre întemeietorii studiului comparat al Scripturii. Autor al mai multor gramatici latine, Nebrija denunță drept barbară încercarea de a învăța limba latină în absența sprijinului oferit de marile texte ale literaturii clasice – așa cum se întâmpla în școlile medievale – și combate obscurantismul lingvistic și suspendarea gândirii critice. Este părintele primei descrieri sistematice a unei limbi neolatine, în *Gramatica limbii castiliene* (1492). Recunoscut pentru temeritatea opiniilor sale, Nebrija a fost unul dintre primii intelectuali care s-au confruntat cu Inchiziția, pentru că a afirmat necesitatea de a revizui textul Vulgatei în acord cu criteriile științei filologice, inițiind în spațiul spaniol, în linia maestrului său Lorenzo Valla, primele demersuri de întemeiere a exegezei pe cunoașterea limbilor originale ale Bibliiei.

Mianda Cioba este profesor la Universitatea din București, unde predă literatura Evului Mediu și a Secolului de Aur spaniol. A publicat în România, Franța și Spania mai multe cărți de autor (*Historia Orientalis de Jacques de Vitry: La traducción castellana existente en el ms 684 de la BN de Madrid*, EUB, 2005; *Introducción a la edición crítica del manuscrito castellano medieval*, EUB, 2013; *Ficciones de la identidad a finales del Medioevo hispánico*, EUB, 2014), traduceri și peste cincizeci de articole și studii pe teme de literatură, ecdotică, imagologie spaniolă și istorie intelectuală a premodernității spaniole și europene.

Anca Crivăț este profesor de literatură spaniolă (sec. XI–XVII) la Universitatea din București. Printre cărțile de autor publicate se numără: *Los libros de viajes de la Edad Media española*, EUB, 2003, *Erudición y literatura en la Edad Media*, EUB, 2014, *La lírica hispánica medieval: Una introducción*, EUB, 2018. Este autoare de studii despre relația dintre literatura antică și cea medievală; enciclopedismul medieval; literatura spaniolă a Secolului de Aur. A tradus din latină: *Fiziologul latin B*, Polirom, Iași, 2006; Isidor de Sevilla, *Etimologii, Cărțile XI–XII*, Polirom, Iași, 2014; Eginhard, *Vita Karoli Magni*, Vremea, București, 2001); din franceză veche: Richard de Fournival, *Bestiarul iubirii*, Polirom, Iași, 2006; din spaniolă: Sfântul Ioan al Crucii, *Opera poetică integrală*, Christiana, București, 2003 (în colaborare).

ANTONIO DE NEBRIJA

GRAMÁTICA
SOBRE
LA LENGUA
CASTELLANA

GRAMATICA
LIMBII
CASTILIENE

SCRIERI FILOLOGICE
ȘI EXEGEZĂ BIBLICĂ

Ediție filologică, studiu introductiv,
tabel cronologic, traducere și note
de Mianda Cioba și Anca Crivăț

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Colecția Biblioteca Hispanică a Institutului Cervantes este realizată de un colectiv de profesori și traducători, specialiști în limbi și literaturi hispanice de la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine a Universității din București (Mianda Cioba, Anca Crivăț, Oana-Dana Balaș, Mioara Angheluță, Melania Stancu), sub coordonarea unui comitet științific internațional din care fac parte: Alexander Baumgarten (Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca), Emilio Blanco (Universitatea Complutense din Madrid), Cristina Castillo Martínez (Universitatea din Jaén), Santiago García Gutiérrez (Universitatea din Santiago de Compostela), Cătălina Iliescu (Universitatea din Alicante), Santiago López Martínez-Morás (Universitatea din Santiago de Compostela), Viorica Pâtea (Universitatea din Salamanca), Fernando Sánchez Miret (Universitatea din Salamanca), Joan Santanach (Universitatea din Barcelona), Juan Miguel Valero Moreno (Universitatea din Salamanca), Margarita Santos Zas (Universitatea din Santiago de Compostela), Ilinca Țăranu Ilian (Universitatea de Vest din Timișoara).

EL PODER DE LAS PALABRAS

Luis García Montero

El autor de esta *Gramática* se llamó Antonio Martínez Cala y Xarava al nacer en el pueblo sevillano de Lebrija, en 1444. Su cambio de nombre, con el añadido de Elio y la latinización de su lugar de origen en el apellido, es significativo a la hora de comprender la personalidad histórica de una de las figuras luminosas del humanismo español. Quiso acercarse al pensamiento más libre y más avanzado de la época, pero sin olvidar el compromiso con su tierra.

Después de estudiar en Salamanca, se trasladó al Real Colegio de España en Bolonia y asumió el pensamiento humanista que definía los estudios de la lengua. La tarea de estudiar las lenguas clásicas como horizonte cultural se enfrentaba a la degradación medieval de unos estudios que estaban interpretando de forma dogmática las fuentes del pasado, incluso los textos bíblicos. Nebrija se convirtió en un autor de referencia y de éxito con las *Introductiones latinae* (1481), el *Diccionario latino-español* (1492) o el *Vocabulario español-latino* (1495). Su libro más conocido, *Gramática sobre la lengua castellana* (1492), no tuvo tanta repercusión entre los estudiosos de la época como las *Introductiones latinae*, pero adquirió una importancia decisiva en la filología porque fue la primera gramática dedicada a una lengua vulgar.

PUTEREA CUVINTELOR

Cuvânt de întâmpinare al domnului Luis García Montero,
Director al Institutului Cervantes

Autorul *Gramaticii* se numea Antonio Martínez Cala y Xarana când s-a născut în satul sevillian Lebrija, în 1444. Faptul că și-a schimbat numele, adăugându-i unul nou, Elio, și latinizarea locului de origine ca nume de familie sunt semnificative pentru a înțelege personalitatea istorică a uneia dintre figurile luminoase ale umanismului spaniol care a dorit să fie aproape de gândirea cea mai liberă și mai avansată a vremii sale, fără însă a-și ignora datoria față de patrie.

După ce a studiat la Salamanca, s-a mutat la Colegiul Regal al Spaniei din Bologna și s-a format la școala gândirii umaniste care a definit pentru viitor studiile lingvistice. Sarcina de a studia limbile clasice ca orizont cultural s-a confruntat cu decăderea și dogmatizarea practicilor de interpretare a surselor trecutului, inclusiv a textelor biblice. Nebrija a devenit un autor de referință și de succes cu *Introductiones latinae* (1481), *Diccionario latino-español* (1492) sau *Vocabulario español-latino* (1495). Cea mai cunoscută carte a sa, *Gramática sobre la lengua castellana* (1492), nu a avut un impact la fel de mare în rândul savanților vremii precum *Introductiones latinae*, dar a dobândit o importanță decisivă în filologie, deoarece a fost prima gramatică dedicată unei limbi vulgare.

Estudiar la propia lengua con una cercanía maternal era también un viaje de ida y vuelta a la universalidad. Ayudaba a entender mejor las otras gramáticas, sobre todo la latina, y facilitaba al mismo tiempo la enseñanza del castellano. Y enseñar castellano no sólo era una oferta de estudio, sino una estrategia de alcance político en la configuración territorial. La importancia de las raíces explica que, junto al conocimiento del latín, el castellano de Elio Antonio de Nebrija tuviera visibles huellas de las formas de uso del idioma en Andalucía. Tuvo ya la virtud que tantos filólogos han estudiado para una lengua propia de muchos países y de 500 millones de hablantes nativos: mantiene la unidad en el respeto de la diversidad.

Otro de los valores de Nebrija fue su defensa de la libertad de pensamiento frente a las supersticiones del dogmatismo clerical, algo que le causó problemas y persecuciones de la Inquisición. Escribió una *Apología* (1507) en la que se preguntó en alto: “¿Qué diablo de servidumbre es esta, o qué dominación tan injusta y tiránica, que no te permita, respetando la piedad, decir libremente lo que pienses?”. Esta defensa humanista de la libertad es otra de las características de Nebrija, y la traigo aquí porque tiene que ver con uno de los detalles más famosos de la dedicatoria de su *Gramática* a la reina Isabel la Católica: “saco por conclusión muy cierta: que siempre la lengua fue compañera del imperio”.

Las interpretaciones que se han hecho de esta afirmación han fomentado el error de pensar que Nebrija se estaba refiriendo al imperio español en América, algo difícil de sostener porque la frase es anterior al 12 de octubre de 1492. Situada en su contexto, lo que hace el gramático español es seguir unas reflexiones propias del humanismo en relación con

Studierea limbii cu înclinația spre identificare pe care o presupune limba maternă a fost, de asemenea, o călătorie spre și dinspre universalitate. A ajutat la o mai bună înțelegere a altor gramatici, în special a gramaticii limbii latine, și în același timp a înlesnit învățarea limbii castiliene. Iar învățarea limbii castiliene nu era doar o perspectivă de studiu, ci și o strategie de anvergură politică în configurarea teritorială a Spaniei. Importanța rădăcinilor explică de ce, alături de cunoașterea latinei, castiliana lui Elio Antonio de Nebrija avea urme vizibile ale limbii vorbite în Andaluzia. Aceasta era încă de pe atunci virtutea recunoscută de mulți filologi ca fiind proprie unei limbi ce aparține mai multor țări și unui număr de peste 500 de milioane de vorbitori nativi, anume aceea de a păstra unitatea respectând diversitatea.

O altă valoare pe care ne-o transmite Nebrija a fost apărarea libertății de gândire împotriva prejudecăților dogmatismului clerical, lucru care i-a atras probleme și persecuții din partea Inchiziției. El a scris o *Apologie* (1507) în care se întreba cu voce tare: „Ce blestemată de servitute mai este și asta [...] care să nu îți îngăduie, fără a viola pietatea, să spui în mod liber ceea ce gândești?” Această apărare umanistă a libertății este o altă caracteristică a lui Nebrija și o aduc în discuție aici pentru că are legătură cu unul dintre cele mai celebre pasaje din Prologul *Gramaticii* care o avea drept destinatar pe Isabel, Regina Catolică: „Un lucru descopăr și păstrez în minte în chip de concluzie neîndoielnică: anume că totdeauna limba a însoțit imperiul“.

Interpretările care au fost date acestei afirmații au încurajat credința eronată că Nebrija se referea la imperiul spaniol din America, lucru greu de susținut, deoarece fraza este anterioară datei de 12 octombrie 1492. Punând această frază în context, ceea ce face gramaticianul spaniol este să urmeze niște reflecții tipice umanismului în legătură cu moștenirea

la herencia dejada por el imperio romano. Lorenzo Valla era un buen referente a la hora de entender la reivindicación del mundo clásico frente a las supersticiones medievales.

Pero nosotros podemos asumir una lección más importante. Somos responsables del uso que se le da al poder. La palabra *imperio* significaba entonces poder, y las relaciones de la lengua con el poder han quedado claras a lo largo de los siglos en diversas situaciones históricas. Desde las tensiones del español, el inglés o el francés con las lenguas indígenas de sus colonias, hasta la utilización del lenguaje para fundar discursos autoritarios en las dictaduras del siglo XX, con el estalinismo y el nazismo en primer lugar, las relaciones del poder y la palabra son un punto central del desarrollo histórico y la configuración social.

Elio Antonio de Nebrija fue una figura luminosa para la cultura europea y española. Lo sigue siendo.

lăsată de Imperiul Roman. Lorenzo Valla este referința cea mai potrivită atunci când dorim să înțelegem revendicarea lumii clasice în fața superstițiilor medievale.

În același timp, putem prelua o lecție încă și mai importantă. Suntem responsabili pentru modul în care utilizăm propria putere. Cuvântul „imperiu“ însemna atunci putere, iar relația dintre limbă și putere a fost evidențiată de-a lungul secolelor într-o varietate de situații istorice. De la tensiunile dintre spaniolă, engleză sau franceză și limbile indigene din coloniile lor până la utilizarea limbii pentru a pune bazele unor discursuri autoritare în dictaturile secolului XX, cu stalinismul și nazismul în frunte, relațiile dintre putere și discurs sunt esențiale pentru dezvoltarea istorică și configurația socială a lumii.

Elio Antonio de Nebrija a fost o figură luminoasă pentru cultura europeană și spaniolă. Și încă mai este.

STUDIU INTRODUCATIV

Antonio de Nebrija. Un umanist și cărțile sale

„Celebrat încă din timpul vieții drept cel mai mare umanist spaniol, Antonio de Lebrija s-a transformat după moarte într-o legendă.“ Astfel începe portretul pe care Juan Gil i-l dedică lui Antonio de Nebrija (2021, p. 13), cu prilejul împlinirii a 500 de ani de la moarte. Și, în ciuda faptului că cercetarea operei umanistului spaniol a cunoscut în ultimele decenii o înflorire cu totul excepțională, așa cum crede autorul caracterizării de mai sus, figura acestuia continuă să traverseze secolele acumulând detalii mai mult sau mai puțin conforme cu realitatea documentabilă și păstrând pentru cercetător o notă de mister, sau mai degrabă transmițând convingerea că încă mai stau în fața acestuia aspecte necunoscute despre o viață trăită cu autenticitate, în lumina unui ideal intelectual deloc ușor de atins. Proporțiile legendei lui Nebrija se extind asupra unui cadru esențial al istoriei culturii europene și vorbesc elocvent, deși indirect, despre o epocă în care în Spania se produc, pe mai multe planuri, schimbări importante de paradigmă și de perspective ideologice. Opera lui Nebrija îl plasează pe cititor într-o dinamică de idei surprinzător de consecvent articulate, idei încă vii despre limbă și învățarea ei, despre cunoaștere în general și raporturile acesteia cu limba, despre instituțiile societății și temele majore ale gândirii spaniole de la începutul secolului

al XVI-lea, și poate, mai mult decât orice, despre o nouă înțelegere a valorilor educației și a autorității cunoașterii.

Tânăr studios și talentat, Nebrija se îndreaptă cu entuziasm spre Italia, centrul culturii înalte europene. Privind în urmă, va dezavua faptul că ar fi urmărit o sinecură ecleziastică, insistând asupra dorinței nobile și exclusive de a ști. După încheierea studiilor la Bologna, în 1470, revine în patria sa, unde, timp de trei ani, este secretar al arhiepiscopului Sevillei, Alonso de Fonseca, și preceptor al nepotului acestuia, Juan Rodríguez de Fonseca, pentru ca în 1475 să intre în rândul profesorilor de la Universitatea din Salamanca, unde fusese și student înainte de a pleca în Italia (Martín Baños 2010, p. 646).

După aproape douăzeci de ani de la începutul carierei sale academice, învățatul avea să rememoreze astfel proiectele sale din acel îndepărtat moment, în prologul *Dicționarului spaniol–latin* (Salamanca, cca 1494):

Și având eu inteligență și învățătură pentru a aduce la lumină una dintre acele discipline de studiu destinate câștigului bănesc și foarte potrivite pentru a dobândi onoruri, nu m-am mulțumit cu a merge pe acel comun și foarte bătut drum, ci [am apucat] pe o cărare care doar mie mi-a fost arătată, în chip divin: să ajung la izvorul din care să mă îndestulez mai întâi eu [pentru a-i îndestula apoi] pe toți spaniolii mei. Așa că la vârsta de nouăsprezece ani m-am dus în Italia [...] pentru ca, în virtutea legii restituirii cetățeniei, după îndelungă vreme să îi repun în stăpânirea pământului lor pierdut pe autorii latini care erau deja de multe secole exilați din Spania. (*Vocabulario español–latino*, f. az r–v)

Dar țelul magistrului salmantin este încă mai ambițios decât atât și va fi enunțat în diferite forme și în diferite împrejurări de-a lungul întregii sale vieți, până la a-l transforma într-un fel de „blazon“ intelectual al întregii sale cariere: ceea ce își propunea de fapt, mărturisește el nu fără orgoliu, era să „dez-

rădăcineze barbaria“ care domnea în rândul compatrioților săi, aspirație ce nu putea fi îndeplinită decât prin implantarea, în cea mai prestigioasă universitate spaniolă din epocă, a noilor metode de studiu inspirate de umanism și practicate deja în universitățile italiene:

Astfel eu, pentru a dezrădăcina barbaria celor din nația noastră, nu am început din altă parte decât de la universitatea din Salamanca, neîndoindu-mă că, dacă aveam să o cuceresc în bătălie, asemenea unei fortărețe, toate celelalte așezări ale Spaniei mi se vor preda apoi (*Vocabulario español-latino*, f. 33 r).

Este cunoscut faptul că, în această direcție, Nebrija calcă pe urmele lui Lorenzo Valla din *Elegantiae linguae latinae* (Roma, 1471), dar nu lipsesc cercetătorii care să considere că, în anumite privințe, el demonstrează a fi țintit chiar mai departe decât Valla. Pe de o parte, a întreprins înlocuirea instrumentarului fiecăruia dintre cele trei domenii criticate de către umaniștii italieni – gramaticile medievale, textele din autori care serveau drept ilustrare și model în procesul de predare a latinei, dicționarele. Astfel, Nebrija viza predarea limbii latine clasice prin studierea autorilor latini ai canonului clasic, înlocuind gramaticile Evului Mediu și autorii „de școală“ propuși spre studiu în vremea sa. Pe de altă parte, el nu se adresa, asemenea lui Valla, unor cunoscători de nivel mediu sau superior ai latinei, ci îi țintea pe cei care începeau studiul acesteia, pentru a tăia oarecum de la rădăcină răul de a fi însușită o limbă care nu mai avea decât prea puține în comun cu cea a clasicilor antici (Alvar Nuño 2022, pp. 13–36).

Introducere în gramatica latină (1481)

Scierea care inaugurează acest proiect al lui Nebrija este *Introductiones latinae (Introducere în gramatica latină)*, publicată la Salamanca în luna ianuarie a anului 1481.

Acum îl vedem pe gramatician adoptând și numele construit după modelul tripartit folosit în Roma antică: Aelius Antonius Nebrissensis. Cognomenul îl formează de la Nebrissa Veneria, vechiul nume latin al localității sale de origine, Lebrija. În privința prenumelui Aelius, învățatul mărturisește că în Lebrija și în împrejurimi existau monumente antice pe care se puteau citi, gravate în marmură, numele de familie Aelius și Aelianus; învățatul nostru mai amintește fără modestie că împărații cei mai de seamă, Aelius Traianus și Aelius Hadrianus, ar fi putut să fie socotiți aproape compatrioți ai săi. Iar dacă cineva ar avea obiecții, el ar răspunde că, în pofida multelor întreruperi genealogice pe care le-a impus istoria și a multelor stăpâniri care s-au succedat în acel ținut, el poate totuși să adopte acest nume grație faptului că este un admirator al valorilor vechilor romani care au colonizat cândva actuala sa patrie. Cu acest nume latinizat își va semna operele, precizând că și-l asumă ca agnomen (supranume) pe acela de *grammaticus* (magistru de limba latină), justificat de exercitarea profesiei sale (*Paginae Nebrissenses* 2011, p. 219).

Introductiones latinae este, cu mare probabilitate, o operă dictată de necesitatea pe care Nebrija o va fi simțit ca profesor al universității salmantine, unde predă din 1475, de a utiliza un manual „modern“. Acesta conține părțile tradiționale ale unei gramatici (ortografie, prozodie și metrică, morfologie, sintaxă) precedate de paradigmele declinărilor și ale conjugărilor, o parte dedicată figurilor de stil și un vocabular de circa o mie de cuvinte latinești care au apărut

în exemplele utilizate de-a lungul manualului (Lozano 2011, pp. 391 *sqq.*). Materia nu este împărțită în cărți sau capitole, secțiunile își urmează una alteia conform unei logici interne neexplicite.

Miza era aceea de a oferi studenților un volum maniabil, „aerisit“, complet diferit de cele care se predau atunci la universitate, de pildă, de cel al lui Alexandre de Villedieu, *Doctrinale puerorum* (prima jumătate a secolului al XIII-lea), în 2645 de hexametri care trebuiau memorati pe dinafară și care prezentau în enumerări interminabile cazurile particulare și excepțiile, totul atât de greu de asimilat, încât era însoțit de o glosă care, la rândul ei, era glosată de către profesori (Martín Baños 2022, p. 212). Micul manual al lui Nebrija își propunea să ofere o perspectivă completă asupra gramaticii latine, care, odată stăpânită, să permită lectura autorilor clasici prin frecventarea cărora studenții urmau să dobândească cunoașterea latinei așa cum fusese ea utilizată în operele literare antice, pe vremea când aceasta era limba vie a culturii romane. O astfel de metodă era inspirată dintr-un autor fundamental pentru gândirea gramaticală a lui Nebrija, Quintilianus. În *Institutio oratoria* (I, 4, 2; I, 9, 1), acesta preciza că gramatica cuprinde o parte numită metodică (*ratio loquendi*, însușirea regulilor gramaticale) și una istorică, *enarratio auctorum*, care consta în studiul textelor autorilor canonici. Pe lângă această inspirație fundamentală, din punctul de vedere strict tehnic al predării preceptelor gramaticale, Nebrija îi va urma pe gramaticienii tardo-antici Donatus și Priscianus, iar dintre moderni, pe italienii Guarino Veronese (*Regulae grammaticales*, 1418), Sulpicio da Veroli (*Opus grammaticum*, 1475), Niccolò Perotti (*Rudimenta grammatices*, redactată în 1468 și publicată în 1473), adoptând totodată principiile umaniste de predare, dar fără a-și însuși un model concret, și adaptând metoda italiană la

CUPRINS

El poder de las palabras	6
Puterea cuvintelor	
<i>Cuvânt de întâmpinare al dlui Luis García Montero,</i>	
<i>Director al Institutului Cervantes . . . . .</i>	7

Studiu introductiv

Antonio de Nebrija. Un umanist și cărțile sale	13
<i>Tabel cronologic . . . . .</i>	67
<i>Nota traducătorilor . . . . .</i>	73

I. GRAMATICA LIMBII CASTILIENE

<i>Cuvânt înainte . . . . .</i>	81
Gramática sobre la lengua castellana	86
Gramatica limbii castiliene	87

II. SCRIERI FILOLOGICE ȘI EXEGEZĂ BIBLICĂ

<i>Cuvânt înainte . . . . .</i>	155
Introductiones latinae (1488)	160
Introducere în gramatica latină (1488)	161
Introductiones latinae (1495)	170
Introducere în gramatica latină (1495)	171
Apologia	190
Apologia	191
Epístola	216
Epistola	217

Thalichristia	234
Thalichristia	235
<i>Note</i>	241
<i>Bibliografie</i>	275